

MATN TILSHUNOSLIGI VA USLUBSHUNOSLIKNING O‘ZARO INTYEGRASIYASI

Ibragimova E.I., Tojimamatova Sh.M.

FarDU Professori, f.f.n., Professor. Extiyotxon@gmail.com,

FarDU magistranti, shahnozatojimamatova75@gmail.com

Annotasiya. Mazkur maqolada matn tilshunosligi (tekstologiya) va uslubshunoslikning (stilistika) zamonaviy filologiyadagi o‘zaro bog‘liqlik masalalari tahlil qilinadi. Ilmiy tadqiqotning asosiy maqsadi – matnni lingvostilistik jihatdan tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslarini yoritib berish. Maqolada matn kategoriyalari, uslubiy vositalarning pragmatik funksiyasi, hamda mumtoz va hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi matnlarning qiyosiy-stilistik tahlili masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: matn tilshunosligi, uslubshunoslik, tekstologiya, lingvostilistik tahlil, pragmatika, muallif intensiyasi, filologik tadqiqot.

Hozirgi zamon tilshunosligida matnni yaxlit o‘rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Matn nafaqat til birliklarining yig‘indisi, balki murakkab tuzilishga ega bo‘lgan, kommunikativ va pragmatik vazifani bajaruvchi birlik sifatida e’tirof etilmoqda. Bu esa matnshunoslik va uslubshunoslikning bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanishini taqozo etadi⁶.

Shu o‘rinda matnshunoslik va uslubshunoslik sohasi bilan shug‘ullangan tilshunoslarimizni ta’kidlab o‘tmasdan turib, ushbu sohalar haqida gapirib bo‘lmaydi. Xalqaro matnshunoslik maktablari vakillari D.Lixachyov, K.Laxman, J.MakGann, rus matnshunoslaridan B.Tomoshevskoy, V.Vinogradov, o‘zbek matnshunoslaridan X.Sulaymonov, N.Jumaxo‘ja kabilar tomonidan asos solingan bo‘lib, bugungi kunda M.Hakimov kabi bir kator tilshunos olimlarimiz tomonidan jadal sur’atda rivojlanmoqda va ular raqamli texnologiyalar bilan integrasiyalashib, yangi bosqichga ko‘tarilmoqda⁷.

Akademik Nusratullo Jumaxo‘ja ta’kidlaganidek, matnshunoslik tor ma’nodagi adabiyotshunoslik yoki tilshunoslik emas, balki "Umumfilologik faoliyat"dir. Chunki matn bilan ishlash jarayoni ham til qonunlarini, ham adabiy-estetik mezonlarni, ham muallif uslubini chuqur bilishni talab qiladi. Uslubshunoslik esa matnning ta’sirchanligini, janr xususiyatlarini va muallif intensiyasini amalga oshirish vositalarini o‘rganadi.⁸

6. Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik-faoliyat/>

7. Тураева, У. (2025). Лингвокультурологические и стилистические особенности научного текста. Модели и методы в современной науке, 4(9), 163-166

8. Чепракова, Т.А. (2003). Жанрово-стилистические и типологические характеристики научного текста (На материале текстов по лингвистике и литературоведению). Дис. ... канд. филол. наук. Нальчик

Uslubshunoslik bo'yicha ham quyidagi tilushunoslarimiz tomonidan juda katta ilmiy ishlar amalga oshirigan va oshirilmoqda.

G'arb uslubshunoslik maktabi asoschilaridan Sharl Balli, I.R.Galperin, Yu.M.Skrebnev; rus tilshunoslaridan V.V.Vinogradov, V.I.Shaxovskiy, o'zbek uslubshunoslarimizdan A.Fitrat, A.Gulom, E.Oxujonov, A.Abdupattoev, A.Mamajonovlar hisoblanadi. A.Mamajonov - O'zbekistonda tanilgan tilshunos olim. U aynan sintaksis(gap qurish)va stilistika (uslubshunoslik) sohalaridagi tadqiqotlari bilan mashhur. Uning "O'zbek tilida qo'shma gaplarining stilistik xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik disertasiyasi bu sohadagi fundamental tadqiqotlardan biri hisoblanadi va keyingi tadqiqotchilar uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda matnni lingvostilistik jihatdan tadqiq etish borasida yaxlit konsepsiya mavjud emas. Ko'pgina ishlar sof matnshunoslik (qo'lyozmalarni solishtirish, nashrga tayyorlash) yoki sof uslubshunoslik (obrazli vositalarni sanab o'tish) doirada qolib ketmoqda. Bu ikki sohaning integratsiyasi tadqiqotlari uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Matnshunoslik va uslubshunoslikning nazariy masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, XX asrning 80-yillarida O'zbekistonda matnshunoslikka oid keng qamrovli bahs-munozaralar bo'lib o'tgan. A.Rustamov, A.Hayitmetov, V.Rahmonov kabi olimlarning maqolalarida matnning ishonchliligi, uni tahrir qilish tamoyillari muhokama qilingan.

Zamonaviy tilshunoslikda esa matnga pragmatik va lingvokulturologik yondashuv kuchaymoqda. Xususan, ilmiy matnlarning stilistik xususiyatlari, ularda muallif intensiyasining ifodalanishi masalalari dolzarbdir. U.To'raeva ta'kidlaganidek, ilmiy matn "universal bilish prinsiplari" bilan birga "milliy madaniyat xususiyatlari"ni ham aks ettiradi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi:

- ✓ tavsifiy usul – matnshunoslik va uslubshunoslikning nazariy asoslarini yoritishda;
- ✓ qiyosiy-tarixiy usul – matnlarning turli davrlarga oid nusxalarini solishtirishda;
- ✓ komponent tahlil – matnning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganishda;
- ✓ kontekstual va pragmatik tahlil – muallif intensiyasi va uslubiy vositalarning funksiyasini aniqlashtiradi.

Matnshunoslik (tekstologiya) va uslubshunoslikning (stilistika) o'zaro munosabatini "umumiylik – xususiylik" dialektikasida ko'rib chiqish mumkin. Matnshunoslik matnning yaratilish tarixi, manbalari, turli nusxalaridagi farqlar, uning

muallifligi muammolari bilan shug'ullanadi⁹. Uslubshunoslikda esa matnning til jihatiga, ya'ni ushbu matn qanday vositalar yordamida yaratilganligi, undagi obrazlilik, ekspressivlik va ta'sirchanlik mexanizmlariga e'tibor qaratadi.

Bu ikki sohaning kesishgan nuqtasida lingvostilistik tahlil yotadi. Masalan, Navoiy g'azallarining turli qo'lyozmalarini solishtirish tekstologik vazifa bo'lsa, ushbu g'azallaridagi badiiy san'atlar, so'z tanlash mahorati va ritmik-intonatsion qurilishni o'rganish uslubshunoslikning vazifasidir.¹⁰

Har qanday matn stilistik jihatdan yaxlit bo'lishi kerak. Bu yaxlitlik matnning turli sathlarida (leksik, morfologik, sintaktik) namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matnning stilistik yaxlitligini ta'minlashda quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

Funksional uslubning ustuvorligi – matnning ilmiy, badiiy yoki publitsistik uslubga tegishlilik uning leksik tarkibi va grammatik qurilishini belgilaydi.

Muallif intensiyasi – muallifning asosiy maqsadi (masalan, ishonitirish, tushuntirish, hissiy ta'sir ko'rsatish) matndagi til vositalarining tanlanishiga bevosita ta'sir etadi.

Kompozitsion qurilma – matnning kirish, asosiy qism va xulosa kabi tarkibiy bo'laklarga ajratilishi ham stilistik jihatdan izchil bo'lishi lozim.

Lingvostilistik tahlilning amaliy jihatlari (magistrlik tadqiqotlari uchun) matnni lingvostilistik tadqiq etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Tekstologik bosqich: tadqiqot obyekti sifatida tanlangan asarning (yoki matnlar to'plamining) barcha mavjud nusxalari to'planadi. Ularning bir-biridan farqli jihatlari aniqlanadi. Matnshunoslikning asosiy talabi – ishonchli, avtoritetli matnni aniqlashdir.

Lingvistik bosqich: aniqlangan asosiy matnning leksikasi, morfologiyasi va sintaksisi tahlil qilinadi. Bu bosqichda til birliklarining stilistik bo'yoqdorligi, ularning matn doirasidagi semantik xususiyatlari o'rganiladi.

Pragmatik bosqichda esa: til vositalari matn oqimida qanday vazifa bajarayotganligi aniqlanadi. Muallifning asosiy intensiyasi (maqsadi) nima va u qanday til vositalari yordamida amalga oshirilganligini aniqlashdir.

Masalan, Ch.Aytmatovning "Somonchining yo'li" asarini tahlil qilayotgan bo'lsak, avvalo asarning nashrlaridagi farqlarni (tekstologiya), so'ngra muallif uslubining lisoniy xususiyatlarini (stilistika) va nihoyat, asarning o'quvchiga ta'sir etish mexanizmlarini (pragmatika) o'rganishi lozim.

⁹ Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik-faoliyat/>

¹⁰ Varfolomeeva, Yu. N. (2020). Stylistic paradigm of "description" type text. Philology at MGIMO

XULOSA. Matnshunoslik va uslubshunoslikning o‘zaro integratsiyasi zamonaviy filologik tadqiqotlarning samaradorligini oshirishning muhim shartidir. Matnni faqat bir tomonlama (faqat tekstologik yoki faqat stilistik) o‘rganish uning tabiatini to‘liq anglash imkonini bermaydi.

Ilmiy tadqiqotlar uchun quyidagi xulosalar muhim ahamiyatga ega: matnshunoslik umumfilologik faoliyat sifatida nafaqat adabiyotshunos, balki tilshunos olimning ham asosiy quroli bo‘lishi lozim .

Uslubshunoslik matnning kommunikativ va pragmatik salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi va matnni kompleks (tekstologik, lingvistik, stilistik va pragmatik) tadqiq etish filologiyani nazariy va amaliy muammolarini yechishda eng samarali yo‘ldir.

Kelgusi tadqiqotlarda mumtoz va hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi matnlarning lingvostilistik xususiyatlarini qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganish, shuningdek, matnning stilistik yaxlitligini ta’minlovchi omillarni kompyuter lingvistikasi usullari yordamida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik> -faoliyat/
1. Тураева, У. (2025). Лингвокультурологические и стилистические особенности научного текста. Модели и методы в современной науке, 4(9), 163-166
2. Чепракова, Т.А. (2003). Жанрово-стилистические и типологические характеристики научного текста (На материале текстов по лингвистике и литературоведению). Дис. ... канд. филол. наук. Нальчик
3. Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik> -faoliyat/
4. Varfolomeeva, Yu. N. (2020). Stylistic paradigm of "description" type text. Philology at MGIMO